

Валентина Слома,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри цивільного права і процесу
Тернопільського національного
економічного університету

ЕЛЕМЕНТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Досліджено елементи цивільно-правового зобов'язання. Здійснено аналіз законодавчих положень та теоретичних розробок з даної проблематики.

Ключові слова: сторони зобов'язання, треті особи, об'єкт зобов'язання, зміст зобов'язання.

Слома В.

Элементы гражданско-правового обязательства

Исследовано элементы гражданско-правового обязательства. Осуществлен анализ законодательных положений и теоретических разработок по данной проблематике.

Ключевые слова: стороны обязательства, третьи лица, объект обязательства, содержание обязательства.

Sloma V.

Elements of civil-legal obligation

The article investigates the elements of civil-legal obligation. The article analyzes the legislative provisions and theoretical developments on this subject.

Keywords: parties of obligations, third parties, an object of obligations, a content of obligations.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку ринкової економіки найбільш поширеним видом цивільно-правових відносин є зобов'язальні правовідносини. Завдяки зобов'язанням забезпечується динаміка цивільного обороту. Саме тому особливою є увага до даного виду правовідносин як з боку законодавця, так і з боку науковців.

Ступінь дослідження. Питанням цивільно-правових зобов'язань присвячені праці В. А. Белова, Т. Боднар, М. І. Брагінського, В. В. Вітрянського, Н. Ю. Голубевої, О. В. Дзери, О. С. Йоффе, Л. А. Лунца, Д. І. Мейера, Ф. К. Савиньї, Є. О. Суханова, Є. О. Харитонова та ін.

Метою статті є дослідження елементів цивільно-правового зобов'язання.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язання як цивільне правовідношення характеризується наявністю таких елементів: суб'єкти, об'єкти, зміст.

Суб'єктом правовідносин називають учасника правових відносин, який має суб'єктивні права та здатний виконувати юридичні обов'язки, чи володільця конкретного права, що перебуває в правовому зв'язку з іншим учасником (учасниками) суспільних відносин, на яких покладаються обов'язки, що відповідають праву уповноваженої особи [8, с. 279].

Ст. 2 ЦК України учасниками цивільних правовідносин визнає фізичних осіб, юридичних осіб, державу Україну, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права.

Для того, щоб стати суб'єктом зобов'язання, вказані учасники повинні володіти правосуб'єктністю.

Слід зазначити, що в окремих випадках для укладення деяких договорів законодавець встановлює спеціальні вимоги до сторін (спеціальна правоздатність, наявність ліцензії та ін.). Відповідно до ст. 1054 ЦК України, кредитором може бути тільки банк або інша фінансова установа; ст. 984 ЦК України встановлює, що страховиком є юридична особа, яка спеціально створена для здійснення страхової діяльності та одержала у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності; договори на біржі можуть укладати тільки члени біржі або брокери (ст. 15 ЗУ «Про товарну біржу» та ін.).

Згідно з ч. 1 ст. 510 ЦК України, сторонами у зобов'язанні є кредитор і боржник. Кредитор виступає в ролі активної сторони зобов'язання, оскільки він має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Боржник – це пасивний учасник зобов'язального правовідношення, який зобов'язаний здійснити на користь кредитора певну дію.

Разом з тим, ч. 2 ст. 510 ЦК України передбачає, що у зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно декілька осіб.

© Валентина Слома, 2017

У більшості випадків суб'єкти зобов'язання є одночасно і кредитором, і боржником (договори купівлі-продажу, поставки, оренди та ін.). Проте є зобов'язання, в яких одна сторона виступає кредитором, а інша – боржником (договір дарування, деліктні зобов'язання).

В. А. Белов зазначає, що поняття «сторони» в зобов'язанні виражає його майнову складову; поняття учасника – особисту. Присутність декількох осіб на будь-якій зі сторін визначеного зобов'язання об'єднує їх у більшій (солідарні зобов'язання) чи меншій (часткові зобов'язання) степені, але ніколи не об'єднує настільки, щоб стерти відмінності, які походять від особистих властивостей кожного учасника [1, с. 691].

Крім того, як вказує Є. О. Суханов, по-перше, кількість кредиторів і боржників у конкретному зобов'язанні не обмежується, що приводить до появи зобов'язань з множинністю осіб (боржників або (та) кредиторів). По-друге, в деяких зобов'язаннях, окрім боржника та кредитора, беруть участь інші суб'єкти – треті особи. У таких ситуаціях мова йде про зобов'язання з участю третіх осіб. По-третє, у більшості випадків є можливість заміни у зобов'язаннях боржників і кредиторів іншими суб'єктами, тобто заміни осіб у зобов'язаннях [5, с. 24–25].

Множинність осіб у зобов'язанні не є виключенням у вітчизняному цивільному обороті. Варто зазначити, що наявність таких відносин призводить не тільки до існування різної кількості сторін і учасників правовідносин, але й до виникнення відносин між особами, які перебувають на стороні кредитора та (або) боржника. Тобто у даному випадку існує два види відносин: відносини з множинністю суб'єктів, а також відносини між особами, які перебувають на одній або другій стороні зобов'язальних правовідносин.

При множинності осіб важливим є вирішення питання про характер зобов'язання, яке існує між суб'єктами правовідношення: є воно частковим, солідарним чи субсидіарним. Адже саме від характеру зобов'язання залежатиме визначення порядку пред'явлення вимоги кредитором до боржника.

Крім того, залежно від того, на чийй стороні має місце множинність суб'єктів, виділяють активну, пасивну та змішану множинність осіб у зобов'язанні.

Складність і розгалуженість цивільних зобов'язань знаходить свій прояв, зокрема, в участі в них третіх осіб. Проблематика їх участі багатоаспектна, адже важливими і спірними залишаються питання про їх статус в різних зобов'язаннях, обсяг та правова природа їх прав, можливість виникнення у них обов'язків, коло інтересів цих осіб та їх вплив на права і обов'язки сторін в зобов'язанні тощо [3, с. 3].

Сторони договору відрізняються від третіх осіб за функціями і ступенем правомочності або (відповідно) боргу. Оскільки договором є домовленість його сторін (ст. 626 ЦК України), вони є основними учасниками договірної правовідносини, тоді як треті особи – це, як правило, випадкові учасники, «інші особи». Від всіх інших осіб їх відрізняє перебування у визначених відносинах з однією зі сторін договору, яке й зумовило можливість набуття ними прав [14, с. 126].

Треті особи, беручи участь в зобов'язаннях, зв'язані правовідносинами лише з одним з основних суб'єктів – з кредитором, або з боржником. Це відрізняє їх, зокрема, від субсидіарних зобов'язань, в яких додатковий боржник зв'язаний правовідносинами як з основним боржником, так і з його кредитором, а тому виступає як боржник, а не як самостійна третя особа [7, с. 468 – 469].

Крім правочинів, які створюють нові зобов'язання для сторін, важливу роль в умовах ринкової економіки набувають правочини, спрямовані на заміну сторін у існуючому зобов'язанні. Право вимоги, яке впливає із зобов'язання, стає самостійним товаром, «безтілесним майном» і включається в цивільний обіг поряд з речами, грошима та цінними паперами. Борг є менш обороноздатним, ніж право вимоги, але інколи виникає необхідність замінити і боржника у зобов'язанні [12, с. 51].

Що стосується заміни сторін у зобов'язанні, то як зазначає А. Осіпов, за суб'єктом волевиявлення способи зміни осіб у зобов'язанні можна умовно поділити на такі види: за волевиявленням кредитора (цесія, правонаступництво); за волевиявленням боржника (перекладення боржником свого обов'язку на іншу особу, правонаступництво); за взаємною згодою боржника і кредитора (договір про заміну боржника у зобов'язанні); за волевиявленням третіх осіб, що несуть відповідальність згідно із забезпечувальними договором (виконання обов'язку боржника поручителем (майновим поручителем)); за волевиявленням інших осіб, що виконують прострочене зобов'язання боржника під страхом втрати своїх прав на майно боржника (ч. 3 ст. 528 ЦК України) [11, с. 56].

Що стосується заміни кредитора, то відповідно до ст. 512 ЦК України, він може бути замінений у зобов'язанні іншою особою внаслідок:

- 1) передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги);
- 2) правонаступництва;
- 3) виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем);
- 4) виконання обов'язку боржника третьою особою.

Кредитор у зобов'язанні може бути замінений також в інших випадках, встановлених законом. Кредитор у зобов'язанні не може бути замінений, якщо це встановлено договором або законом.

Ст. 520 ЦК України передбачає, що боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом. Отримання згоди кредитора на заміну боржника зумовлене тим, що особа боржника, його здатність виконати зобов'язання мають важливе значення для кредитора.

Наступним елементом цивільного зобов'язання є об'єкт. У суспільних відносинах діяльність фізичних, юридичних осіб та інших учасників цивільних правовідносин здійснюються з приводу матеріальних і нематеріальних благ, які повинні задовольняти певні потреби.

Відповідно до ст. 177 ЦК України, об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

У цивілістичній науці немає єдності думок щодо розуміння поняття «об'єкт правовідносин». Всі теорії, які об'єднують суть об'єкта права в суб'єктивному розумінні, прийнято поділяти на моністичні та плюралістичні. Загальне, що об'єднує плюралістичні теорії, – допустимість існування різних об'єктів у різних правовідносинах; моністичні ж теорії прагнуть обмежити зміст поняття об'єкта тільки якимось одним явищем [6, с. 310].

Ф. І. Гавзе об'єктом зобов'язання визнає дію (або утримання від дії), а також речі чи ті блага, на які спрямована дія боржника [4, с. 7].

С. О. Суханов вважає, що об'єктом цивільних правовідносин слід визнати діяльність (поведінку) суб'єктів правовідносин з приводу придбання, відчуження і використання різноманітних благ, а не самі блага. Але при цьому додає, що в науковій літературі відповідно до традиції, що склалася внаслідок законодавчих аксіом, об'єктом правовідносин зазвичай визнається предмет діяльності суб'єктів цивільних правовідносин – різноманітні матеріальні (у тому числі майнові) і немайнові (ідеальні) блага або процес їх створення, до яких можуть бути віднесені: речі та інше майно, у тому числі майнові права; роботи та послуги; результати інтелектуальної діяльності, у тому числі виключні права на них; інформація; нематеріальні блага [5, с. 297–298].

Об'єктом зобов'язання може бути будь-яке благо, щодо якого може бути вчинено правомірну дію, яка складає зміст зобов'язальної вимоги та обов'язку і наділене властивостями, які визначають та індивідуалізують цей зміст [1, с. 699].

Як впливає зі змісту ст. 509 ЦК України, об'єктом зобов'язання є певна дія (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утримання від дії.

При цьому у зобов'язальних правовідносинах виділяють юридичний і матеріальний об'єкт. Юридичним об'єктом визнається певна поведінка (утримання від певної поведінки щодо вищеперерахованих матеріальних і нематеріальних благ, наприклад, у договорі купівлі-продажу таким юридичним об'єктом є передача продавцем покупцеві проданого майна і сплата покупцем ціни за придбане майно, а матеріальним об'єктом зобов'язального правовідношення є саме майно або інше благо, наприклад, у договорі купівлі-продажу – продана річ [2, с. 95].

О. С. Йоффе стверджує, що юридичним об'єктом зобов'язання, як й іншого цивільного правовідношення, визнається визначена поведінка зобов'язаної особи. Але на відміну від багатьох інших правовідносин, на перший план тут виходять позитивні дії, а негативна поведінка (утримання від вчинення будь-яких дій) може бути лише доповненням чи наслідком виконуваної боржником активної функції. Крім того, якщо обидва учасники зобов'язання є одночасно кредиторами і боржниками, то наявні два юридичних об'єкти – дії кожного учасника, вчинювані ним при виконанні функцій боржника.

Що стосується матеріального об'єкта, то в деяких випадках він взагалі відсутній. Інколи при наявності двох юридичних об'єктів у зобов'язанні є тільки один матеріальний об'єкт [9, с. 13–14].

Прикладом наявності двох юридичних та матеріальних об'єктів є відносини купівлі-продажу (ст. 655 ЦК України), поставки (ст. 712 ЦК України), міни (ст. 715 ЦК України) тощо. Про наявність двох юридичних об'єктів і одного матеріального можна говорити у зобов'язаннях з безоплатного зберігання майна (ст. 936 ЦК України). Матеріальний об'єкт відсутній у деяких зобов'язаннях з надання послуг (ст. 901 ЦК України).

Об'єкт зобов'язання має володіти наступними властивостями:

- 1) бути корисним;
- 2) бути визначеним;
- 3) бути фактично можливим;
- 4) бути юридично можливим [7, с. 471].

Зміст зобов'язання складають суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки учасників. Змістом правомочності кредитора є право вимоги, а обов'язок боржника полягає у виконанні вимоги

кредитора (вчиненні певних дій або утриманні від вчинення певних дій). У тому випадку, коли боржник повинен вчинити певну дію, мова йде про цивільно-правові зобов'язання з позитивним змістом. Якщо ж боржник повинен утриматися від вчинення певних дій – цивільно-правові зобов'язання з негативним змістом.

Як вказує В. В. Кулаков, суб'єктивні права та обов'язки як субстанції абстрактні пов'язують між собою субстанції конкретні – суб'єктів з матеріальними благами як споживачів зі споживаним. Таким чином, зміст майнових відносин, в тому числі зобов'язань, в широкому філософському розумінні є однією з форм взаємодії суспільства з оточуючим середовищем – правовою формою [10, с. 77].

Право вимоги має внутрішню та зовнішню дію. Внутрішня дія права вимоги є відносною за своєю природою. Внутрішній аспект вимоги відображає зв'язок кредитора та боржника, в силу якого перший має право вимагати від другого вчинення будь-якої дії або утримання від дії.

Зовнішня дія права вимоги – абсолютна за своєю природою. Така дія права заснована на титулі, який як зовнішній його атрибут може бути пред'явлений будь-кому, хто на нього претендує. У такому контексті будь-яке суб'єктивне право розглядається як виключна приналежність управомоченої особи.

Зовнішня дія права вимоги покладає на всіх інших осіб, а не тільки на боржника, пасивний обов'язок утримуватися від посягання на дане суб'єктивне право. Як зазначає О. А. Халабуденко, внутрішня та зовнішня дія вимоги реалізується у двох різних типах правових зв'язків: у відносинах між кредитором і боржником (порушення можливе лише зі сторони боржника); у відносинах між кредитором і третіми особами (порушення можливе зі сторони будь-якої третьої особи) [13, с. 251–252].

Висновки. Отже, до елементів зобов'язання належать: суб'єкт (кредитор, боржник, на стороні яких може бути одна або декілька осіб, третя особа); об'єкт (юридичний – визначена поведінка суб'єктів та матеріальний (речі, гроші)); зміст (право вимоги кредитора і обов'язок (борг) боржника). Залежно від характеру обов'язку боржника, зобов'язання поділяються на зобов'язання з позитивним та негативним змістом.

Список використаної літератури

1. Белов В. А. *Гражданское право: Общая и особенная части: учебн.* / В. А. Белов. – М., 2003. – 960 с.
2. Блащук А. М. *Поняття та правова природа припинення цивільно-правового зобов'язання [Електронний ресурс]* / А. М. Блащук. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/707.pdf>.
3. Бровченко І. О. *Участь третіх осіб у цивільно-правових зобов'язаннях* / І. О. Бровченко: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2009. – 18 с.
4. Гавзе Ф. И. *Обязательственное право* / Ф. И. Гавзе – Минск, 1968. – 128 с.
5. *Гражданское право: в 2 т. Т. II. Полутом I: учеб. / отв. ред. проф. Е. А. Суханов.* – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 704 с.
6. *Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики ; под общ. ред. В. А. Белова.* – М. : Юрайт-Издат, 2007. – 993 с.
7. Голубева Н. Ю. *Характеристика елементів зобов'язання [Електронний ресурс]* / Н. Ю. Голубева. – Режим доступу : <http://www.apdr.in.ua/v59/65.pdf>.
8. Голубева Н. Ю. *Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : монографія* / Н. Ю. Голубева. – О. : Фенікс, 2013. – 642 с.
9. Иоффе О. С. *Обязательственное право* / О. С. Иоффе. – М. : «Юрид. лит», 1975. – 880 с.
10. Кулаков В. В. *Сложные обязательства в гражданском праве* / В. В. Кулаков : дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2011. – 382 с.
11. Осінов А. *Хочу бути кредитором: виконання зобов'язання боржника іншою особою* / А. Осінов // *Юридичний журнал.* – 2008. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3085>.
12. Пушкина А. В. *Сделки, направленные на изменение сторон в обязательствах* / А. В. Пушкина // *Государство и право.* – 2012. – № 6. – С. 51 – 61.
13. Халабуденко О. А. *Содержание обязательства: внутреннее и внешнее действие требования* / О. А. Халабуденко // *Правовое регулирование осуществления и защиты прав физических и юридических лиц : матер. Междунар. науч.-практ. конф., посвященной 90-летию профессора В. Ф. Чигира (Минск, 4–5 ноября 2014 г.).* – Минск, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elib.bs.u.by/bitstream>.
14. Спасибо-Фатеева И. В. *Харьковская цивилистическая школа: о договоре: моногр.* / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеный, В. И. Крат др. ; под. общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков : Право, 2017. – 576 с.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2017.